

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.123(092)“10/13“

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-1-7-14

Головко О. М.[©]
доктор юридичних
наук, професор,
заслужений юрист
України
(Харківський
національний
університет
ім. В. Н. Каразіна)

Греченко В. А.[©]
доктор історичних
наук, професор,
заслужений
працівник
освіти України
(Харківський
національний
університет
внутрішніх справ)

ПРОФЕСОР М. І. ХЛЕБНІКОВ (1840-1880) ЯК ІСТОРИК ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті проаналізовано творчий доробок історика права XIX ст. щодо основних аспектів історії держави та права Київської Русі Миколи Івановича Хлебнікова, який у своїх працях розглянув великий пласт наукових проблем цієї доби – від походження слов'ян та утворення ними своєї держави до стану давньоруської державності в період роздробленості. Основну увагу приділено його аналізу основних положень «Руської правди» щодо кримінального та цивільного права, а також судочинства. У багатьох твердженнях М. І. Хлебніков спирався на думку своїх попередників, але в деяких випадках полемізував із ними, намагався обґрунтувати свої думки. Йому вдалося показати, як еволюціонувала юридична думка Київської Русі упродовж XI–XII ст., у чому був внесок наступників Ярослава в цю еволюцію.

Ключові слова: історія права, М. І. Хлебніков, Київська Русь, «Руська правда», давньоруське право, судочинство, юридична біографістика, історіографія.

Постановка проблеми. Історія держави і права Київської Русі – це історія держави і права європейського народу. Це є визначальним як для окреслення предмета нашого дослідження, так і для розуміння його змісту. Основні риси права Київської Русі почали розробляти ще в кінці XVIII ст., з цього, власне, і почалася наука «Історія права». Зараз ці риси виокремлено, синтезовано, вони є в кожному підручнику з цієї дисципліни, де виділені в тому чи іншому порядку на розсуд авторів. Проте засадничим є питання про те, хто ж стояв біля витоків розробки цих проблем, які з їх ідей потрапили в підручники. Слід відзначити, що значний внесок у дослідження права Київської Русі зробили вчені, які працювали у XIX ст. в університетах на теренах України: Харківському, Київському та Одеському. Їх доробок вивчено різною мірою. Одним із тих, хто активно розробляв цю тематику та сприяв розвитку історико-правової науки, був професор Київського університету Микола Іванович Хлебніков.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Нам не вдалося знайти жодної статті, у якій був би детально проаналізований творчий доробок М. І. Хлебнікова. У матеріалах про нього подано лише загальну характеристику його

© Головко О.М., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1459-5434>
law@karazin.ua

© Греченко В.А., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>
grechenko18@gmail.com

наукової діяльності (максимум на один абзац) – це різні довідники та енциклопедичні словники, останній із яких вийшов ще в 1903 р.

Мета статті – проаналізувати творчий доробок історика права XIX ст. Миколи Івановича Хлебнікова щодо основних аспектів історії держави та права Київської Русі.

Виклад основного матеріалу. Микола Хлебніков народився в 1840 році у Ветлузькому повіті Костромської губернії [1, с. 344]. Батько Хлебнікова, міщанин із Царевосанчурська Вятської губернії, усе своє життя служив по відкупках, був людиною допитливою й захоплювався «Историей государства Российского» М. М. Карамзіна, з якої знав напам'ять цілі сторінки. Один його дядько (брат матері), студент Демидівського юридичного ліцею (зараз Ярославський державний університет), навчив Миколу грамоті. До 12-ти років М. Хлебніков старанно навчався спочатку в сільській школі, недалеко від Царевосанчурська, потім у Яранському й Пензенському повітових училищах.

У 1852 році Пензенське повітове училище відвідав Антропов, інспектор казенних училищ Казанського навчального округу, у який входила в той час і Пензенська губернія. На іспиті, чіпляючись до відповідей Хлебнікова, Антропов виявив його знання недостатніми й наполіг на тому, щоб його залишили на другий рік у другому класі. Ця несправедливість так сильно подіяла на хлопчика, який був тямущим учнем, що він покинув училище й поступив на службу по відкупній частині. Служачи підвальним на винних складах у містах Чембар і Саранськ (Пензенська губернія), Хлебніков перечитав майже все, що можна було знайти в бібліотеках цих повітових містечок. Пристрасть до читання й жага вчення так розвинулися в ньому за цей час, що він заявив батькові про неможливість продовжувати службу і про свій намір вступити до гімназії. Кошти були мізерні, хлопчикові вже минуло 16 років, а він не знав навіть азбуки іноземних мов, а тому здавалося неможливим знову взятися за перерване навчання. Проте викладач Пензенського дворянського інституту В. Х. Хохряков, помітивши виняткові здібності Хлебнікова, за пів року підготував його в 4-й клас гімназії. У 1860 році М. І. Хлебніков вступив на юридичний факультет Московського університету і став старанно займатися історією й політичними науками. У 1865 р. він закінчив курс у званні кандидата права й отримав місце вчителя історії в Могилевській гімназії [1, с. 344].

У 1869 році він захистив у Московському університеті дисертацію «Про вплив суспільства на організацію держави в царський період російської історії» («О влиянии общества на организацию государства в царский период русской истории») на ступінь магістра державного права. У своїй роботі М. І. Хлебніков намагається подати загальнофілософську характеристику цього періоду. Основними чинниками суспільства він визнає економічні умови й розумово-релігійний розвиток. Робота М. Хлебнікова охоплює так званий царський період (1547–1721 рр.), але доведена лише до смерті Олексія Михайловича [2, с. 424]. Згодом він отримав у Варшавському університеті кафедру з цього предмета, захистивши потім, у 1872 році, у Київському університеті дисертацію на ступінь доктора права. Із 1877 року до самої смерті він обіймав посаду професора філософії й енциклопедії права в Київському університеті [3, с. 682–688].

У своїх працях він досить пристрасно виступав проти матеріалізму й соціалізму, захищаючи свої релігійно-моральні ідеали [2, с. 424]. Микола Іванович Хлебніков раптово помер 14 (26) червня 1880 року [3, с. 688].

У праці «Суспільство й держава в домонгольський період руської історії» («Общество и государство в домонгольский период русской истории»), виданій у 1872 р. [4], М. І. Хлебніков подає свою періодизацію цього етапу історії, фактично виділяючи 4 періоди: 1) до 862 р. – період побуту та політичного устрою племен, що увійшли до складу первісної Руської держави; 2) період зовнішнього, або механічного, об'єднання племен в одну державу (862–1054 рр.); 3) період панування патріархальних ідей і стосунків (1054–1155 рр.); 4) період політичної дезорганізації й морального занепаду (1155–1237 рр.). Із такою періодизацією можна погодитися лише в деяких аспектах, а з характеристикою періодів – зовсім ні. М. І. Хлебніков починає свою періодизацію, як це було прийнято раніше й застосовується зараз у російській історіографії, із 862 р., але в українській датою відліку є 882 р., коли північна й південна частини Русі були об'єднані й утворилася єдина держава з центром у Києві. Крім того, професор об'єднує період становлення й період розквіту Київської Русі, закінчуючи його 1054 р. Зараз історики права України дають інше визначення цих періодів. Принаймні, поширеним є поділ на такі періоди: утворення та становлення Київської Русі (882–978 рр.); розквіт Київської Русі (978–1054 рр.), роздробленість Київської Русі (1054–1360 рр.) [5, с. 30].

Як і абсолютна більшість істориків права, що досліджували добу Давньої Русі, М. І. Хлебніков починає свою історію з походження давніх слов'ян. Фактично він був прихильником міграційної теорії походження слов'ян, але вважав, що вони давно прийшли в Європу [4, с. 2]. На той час це була поширена думка, хоча в деяких популярних виданнях, наприклад, у багатотомному виданні О. В. Терещенка (1848 р.) «Побут руського народу» («Быт русского народа») вказано, що слов'яни були європейцями й жили по всій Європі та приморських містах Анатолії [6, с. 6].

М. І. Хлебніков віддавав належне ідеям Й. Еверса та, як і більшість авторів XIX ст., погоджувався з його теорією про утворення народів із племен, а племен із родів. Й. Еверс 1835 р. писав, що народ «розвивається з сім'ї на чолі з хазяїном будинку до роду із старійшиною, до племені з вождем і, нарешті, до народності з правителем» [7, с. 6]. В основу поглядів історика лягла патріархальна теорія, яка полягала в тому, що сім'я – це організаційна основа суспільства. Заслугою Й. Еверса є те, що він поставив завдання виділити ті переддержавні форми громадського об'єднання, які, розвиваючись, поступово переросли в державу [8, с. 185-186].

Розвиваючи до певної міри погляди Й. Еверса, М. І. Хлебніков відзначав, що «суттєва й головна мета родового устрою – захист прав особистості. Рід є моральним союзом членів, які захищають кожного родича» [4, с. 27]. Разом із тим він вказував, що «суд та судова влада родоначальників поширювалися лише на членів роду» [4, с. 35].

Розмірковуючи над питанням про походження Давньоруської держави, М. І. Хлебніков вважав, що «найважчим і, можливо, таким, що його не можна вирішити, питанням руської історії є питання про те, хто були засновники Руської держави, яких літописець називає варягами». Він висловлює припущення, що «дуже вірогідно, що варягами наші предки називали всякого торгівця, у деяких місцевостях це залишилося». При цьому професор вступає в полеміку зі своїми попередниками та сучасниками, вважаючи, що найменш вірогідними є три твердження – В. Татищева, Й. Еверса та М. Костомарова, із яких перший вважав, що це були фіни, другий – литовці, а третій – що якісь роси біля Чорного моря. «Але фіни та литовці – пише М. І. Хлебніков, – перебували в первісному стані й такого завзяття виказати не могли. Вірогіднішими є інші три версії, де перша припускає, що це були скандинави, друга – слов'яни, третя – морські молодці, що складають суміш слов'ян і норманів... Із цих систем загальноприйнятою є норманська, якщо не приймати різкої форми виняткових скандинавістів [4, с. 68-69]. Висловив він свою думку і щодо антинорманістів, визнаючи, що вони відрізняються різноманітністю та хисткістю доказів [4, с. 73]. Урешті-решт професор доходить висновку, що питання не може бути вирішене винятково на користь якоїсь зі сторін [4, с. 74].

У монографії М. І. Хлебнікова відзначено, що культурна та політична форма першого періоду пояснюється взаємним впливом трьох елементів: слов'янського, варязько-руського та грецького. Найважливішим із них був елемент слов'янський, який поглинув елемент варязький і по-своєму переробив елемент візантійський [4, с. 76].

При цьому М. І. Хлебніков вважає «зовсім безпідставними» твердження М. М. Карамзіна, що до закликів варягів слов'янські племена жили за республіканськими вольностями й потім потрапили під владу самодержавну. Опонуючи своєму знайомому колезі, М. І. Хлебніков пише: «Як у родовому устрої ми знаходимо мало схожого на республіку, так і в державі перших князів знаходимо мало схожого на самодержавство, яке повністю суперечить характеру влади перших князів. Ні самі князі, ні підкорені ними народи не мали уявлення про таку владу. Тільки звичка до підкорення, лише в силу тривалої опіки в народі поширюється переконання у важливості та необхідності вищої влади» [4, с. 89].

Цікаво порівняти точку зору М. І. Хлебнікова щодо влади князів і самодержавства з думками інших, більш відомих його сучасників. Згідно з В. Й. Ключевським, спочатку під самодержцем та автократом розумівся володар, який не залежить ні від якої сторонньої зовнішньої влади, нікому не платник данини, тобто той, що є сувереном [9, с. 198]. Водночас М. І. Костомаров (1872 р.) визнавав, що в XIV столітті, зі знищенням уділів на Русі, повинна була, здавалося б, розвинути монархія, у якій влада монарха була б розділена з боярами. Цього не сталося, і влада зросла до повного самодержавства через егоїзм і відсутність згуртованості серед боярства [10, с. 5-9]. Ще даліше М. Костомарова пішов професор Ф. І. Леонтович. Помітивши, що думка про монгольські впливи, хоча й давно висловлюється, але ніде суворо й документально не доводиться, він 1879 р., на підставі подібності Чингізової Яси й Ойратських статутів (Цааджін-Бічік),

вказує цілий ряд запозичень у політичному, громадському й адміністративному житті Московської Русі з монгольського права. У монголів запозичені: погляди на царя як верховного власника всієї території держави; прикріплення селян і закріпачення посадських людей; ідея про обов'язкову службу служивого стану й місництво; московські накази, що були скопійовані з монгольських палат [11]. Як бачимо, погляди плеяди названих істориків є глибшими й цікавішими, ніж у М. І. Хлебнікова, але слід висловити застереження, що він спеціально це питання не досліджував, обмежившись лише деякими зауваженнями.

Щодо сучасних поглядів на поняття «самодержавство», то в «Енциклопедії історії України» (2012 р.) воно визначено як: 1) державний лад Московії й Російської імперії, що існував у період із 2-ї половини XV ст. до лютого 1917 р.; 2) характеристика влади московського великого князя, царя, згодом – російського імператора. У широкому сенсі поняття самодержавства є синонімічним із поняттям феодально-абсолютистської влади, уособленої монархом [12, с. 432].

У своїй монографії М. І. Хлебніков аналізує еволюцію князівської влади від самої появи князів до утвердження їх як правителів. Він вважав, що перші князі – це герої дружини, які були зайняті війнами для здобуття поживи, а не для захисту держави. І лише Володимир і його син Ярослав – справжні государі племені, тому що Володимир почав будувати перші руські фортеці, а Ярослав продовжив його справу. Саме цю ознаку виділяв М. І. Хлебніков як таку, що характеризує справжнього правителя племені, оскільки його завданням є захист своїх підданих [4, с. 93-94]. Це призвело, на його думку, і до зміни статусу дружинників, які стали, таким чином, переважно не рядовими воїнами, а однопумцями князя, а також начальниками [4, с. 95].

Як і багато хто з його сучасників, М. І. Хлебніков розмірковує над походженням терміна «боярин». Він вважав, що боярин походить від слова «большой» [4, с. 101]. Сучасник Хлебнікова професор Одеського університету В. В. Сокольський (1870 р.) дотримувався такої ж думки [13, с. 14]. Загалом щодо походження цього терміна висловлюються різні думки. Одні дослідники виводять його від старослов'янського «бой» (воїн) або «болій» (великий), інші – від тюркського «бояр» (вельможа, багатий чоловік), ще інші – від староісландського *boaer men* (знатна людина) [14, с. 9]. Є точка зору, що це термін дунайсько-булгарського походження [15, с. 106]. М. Ф. Котляр (2005 р.) у своїй статті, уміщеній в «Енциклопедії історії України», вказує, що цей термін має тюркське походження [16, с. 362]. Як нам здається, у цьому випадку думка М. І. Хлебнікова має право на існування.

В аналізованій монографії М. І. Хлебніков відзначає, що соціальна диференціація в добу Київської Русі в основному завершилася в часи Ярослава Мудрого. Він вважає, що саме в цей час суспільство вже розпалося на класи: бояр, вільних людей і рабів – смердів і холопів [4, с. 104, с. 108].

Певне місце в його дослідженні посідають питання загальної еволюції права стародавніх слов'ян, їх взаємозв'язку та взаємовпливу з правом інших народів. «Немає сумніву, – пише М. І. Хлебніков, – що правові ідеї наших слов'янських племен збігалися з норманською правовою свідомістю, як і правові ідеї всіх первісних народів дуже схожі» [4, с. 135]. Він конкретизує також і питання про те, у чому ж полягав вплив варягів на формування давньоруського права. «Перше й головне нововведення норманів, – відзначає дослідник, – це вири або державні пені на злочинців. До цього роду або вели криваву боротьбу, або обмежувалися головиною. Найбільший вплив норманів був швидше на руське судочинство, ніж на право. Це, можливо, поєдинки» [4, с. 136]. Отже, М. І. Хлебніков констатував, що вплив норманів на давньоруське законодавство був, але значніше він виявився в юридичному процесі.

Учений проаналізував також деякі економічні складові князівської влади та їх зв'язок з політичною владою князя. Він відзначав, що князівські доходи склалися з власних маєтків і різних податків на підлеглі племена. Найважливіший дохід давали князівські села, населені рабами або смердами. Князівські доходи з племен, підлеглих йому в державному відношенні, склалися з дані, оброків, уроків та мита [4, с. 141, с. 143-144].

Щодо появи християнства на Русі, то М. І. Хлебніков вважав, що воно прийшло на Русь задовго до Володимира Хрестителя, разом із норманами, але не набуло зразу поширення серед місцевого населення, залишаючись релігією скандинавських прибульців [4, с. 146].

Досить оригінальними є міркування М. І. Хлебніков щодо державного устрою

Київської Русі в період роздробленості. Він вважав, що після Ярослава Мудрого Русь не була ні союзною державою, ні союзом держав. «Союзна держава, – писав він, – вимагає більш-менш сильної та політично забезпеченої влади, чого не було у великих князів київських. Союз держав, надаючи кожному князю у повне розпорядження його володіння, допускає й деякі центральні установи, якими, мабуть, були з'їзди князів, але їх було мало й діяли вони недовго. З іншого боку, князівства та їх правителі не були чужими один одному; князі перебували в родинних стосунках, підлеглі їм племена були одного походження та сповідали одну віру» [4, с. 184-185].

У своїй роботі М. І. Хлебніков висловив думку щодо теоретичної дискусії між відомими істориками С. М. Соловйовим та В. І. Сергєєвичем. Так, С. М. Соловйов вважав, що першим головним правом на велике княжіння було старшинство фізичне (тобто старшинство за першоспорідненням). В. І. Сергєєвич (1867 р.) доводив, що «родинні відносини, які існували майже між усіма князями, не могли, звичайно, залишатися без впливу на їх взаємостосунки; проте ці стосунки визначалися не спорідненням, а становищем князів як правителів незалежних одна від одної волостей» [17, с. 122]. М. І. Хлебніков не став категорично на бік одного з дискусантів, відзначивши, що «багато фактів, які суперечать теорії Соловйова, зовсім не відкидають її. Заслуга Сергєєвича в тому, що він показав її однобічність» [4, с. 188-189].

М. І. Хлебніков відзначав, що протягом першого покоління після Ярослава Мудрого (50 років) Русь ще була цілісною державою, причому князі не мали окремих уділів і швидше були схожі на простих посадників князя з розширеними повноваженнями [4, с. 190].

Дослідник вважав, що метою будь-якої правильно влаштованої держави є народне благо, ідеалізуючи роль держави у феодальному суспільстві, тому він звужував поняття державного права періоду розпаду Київської Русі. Він писав: «До державного права цього періоду не можуть бути віднесені ні ідеї родового права, ні договірні постанови князів, ні їх двосторонні договори. В усіх цих випадках народне благо, яке лише одне може бути метою держави, відсувається на задній план, а на передній висуюються інтереси та права князів» [4, с. 213]. Але в той час інакше й не могло бути, тому ці твердження М. І. Хлебнікова виглядають дещо наївними.

Учений аналізує зв'язок між військовою потугою князів та межами їх влади. Він пише, що князі після Ярослава вже не могли утримувати велику дружину й були поставлені в повну залежність від місцевого народонаселення – тому зросла роль віча. Але через століття після смерті Ярослава жителі Києва вже не брали ніякої участі в законодавстві, суді та адміністрації [4, с. 260-261, с. 268].

Достатню увагу М. І. Хлебніков приділив аналізу «Правди Ярославичів», виділив її новизну порівняно з «Правдою Ярослава». Він стверджував, що «Правда» синів Ярослава вносить такі нові положення: 1) устанавлення вервей; 2) постанову про вбивство огнищан; 3) постанову про крадіжку; 4) уроки за вбивство князівських рабів; 5) постанову про самосуди; 6) захист власності. Згодом, за Володимира Мономаха, – ще дві: 7) суспільство дикої вири; 8) наклепна вира [4, с. 294]. Дослідник детально аналізує кожне з цих положень новизни, підкреслюючи, що «Правда Ярославичів» мала на меті захист життя княжих урядовців, власності князя та власності найвищих посадовців Київської держави. Автор акцентує увагу на тому, що безумовним досягненням «Правди Ярославичів» було скасування кровної помсти та її заміна на грошові стягнення.

Досить цікавим є спостереження професора про те, що вбивство раба не каралося вищою за законом, а розглядалося просто як знищення чужої речі, причому вбивця зобов'язаний був сплатити власнику раба взагалі лише невелику пеню чи урок за ринковою вартістю раба [4, с. 301].

Розмірковуючи над еволюцією давньоруського права та відмінностями між «Правдою Ярослава» та «Правдою Ярославичів», М. І. Хлебніков підкреслює, що остання вже відрізняє просту крадіжку від крадіжки зі зломом, а саме відрізняє крадіжку в полі від крадіжки в кліті [4, с. 303].

Значну увагу в монографії Микола Хлебніков приділяє судоустрою та судочинству. Він підкреслює, що «вищим джерелом суду були князі, і прерогатива суду була однією з найдавніших прерогатив князя. На кого поширювалися ці прерогативи? На всіх вільних людей, оскільки раби були приватною власністю й судилися у свого пана. Але й раби підлягали суду князя, якщо вчиняли кримінальний злочин» [4, с. 305].

У той час існували різні думки щодо того, хто ж мав судові повноваження.

М. І. Хлебніков заперечує іншому своєму сучаснику – П. М. Чеглокову (1855 р.), який вважав, що посадники не мали судової влади [18, с. 9]. «Якщо судили тіуни – залежні від князя, – пише М. І. Хлебніков, – то немає підстав думати, що цього не робили вільні люди – посадники» [4, с. 306]. Але тут М. І. Хлебніков неточний, бо П. М. Чеглоков далі пише, що в деяких регіонах Русі, зокрема у Пскові, у XIII ст. функціонували суди: віче, спільний князя й посадника, «купецьких старост і соцьких», церковний. Князь і посадник засідали в хоромх першого з них, розслідували й вершили справи про вбивства, розбої, грабежі, «татьбу», деякі цивільні позови. Посадникові підкорялися тіуни, дрібні судові агенти, а також призначені ним у «передмістя» намісники. Посилуючись, князівська влада витісняла останніх [18, с. 38-42]. На думку Ф. М. Устрялова (1855 р.), віче суд не здійснювало – воно довірило «юридичні права» тим статечним посадникам, що «перебували на дійсній службі». Останні присягалися «судити право» і не брати «посулів». Кожен із посадників, що часто мінялися, був креатурою однієї з вічових «партій», що постійно змагалися, тому з метою збереження правопорядку він зобов'язувався «не пересуджувати справ, уже вирішених» попередником [19, с. 76-78]. І. С. Енгельман (1855 р.) вважав, що «князь зазвичай не брав участі в суді безпосередньо, а здійснював його через інших осіб, яких призначав для цієї мети, як, наприклад, у Пскові, так і по волостях». Князь і посадник обиралися народним зібранням і підкорялися йому, тому не мали права вершити справи, що поступали до них, на віче. Вони судили на «князівському дворі», керуючись давніми звичаями, згідно з присягою, даною під час вступу в правління [20, с. 99].

Значну увагу в монографії М. І. Хлебнікова приділено цивільно-правовим відносинам доби Київської Русі. Дослідник вважав, що «Руська правда» знає лише такі види договорів: купівлі-продажу, займу, найму й поклажі [4, с. 322]. Він аналізує кожен із них, вказує на особливості їх укладення, відзначаючи при цьому, що договір найму був слабо розвинутий і майже не існував, тому що всякий господар працював сам на себе, а за необхідності міг купити раба.

Холопи не мали за законом майна, оскільки все, що вони мали, належало їх власнику, тому не могли мати спадкового права. У середовищі вільних людей майнові стосунки визначалися частково звичаями, частково впливом візантійського права. Сім'я підпорядковувалася праву і владі свого володаря. Глава сім'ї був повним господарем своєї дружини і своїх дітей [4, с. 326].

В. І. Сергєєвич (1867 р.) підкреслював значення сім'ї у спадкуванні, наголошуючи, що в цьому сенсі рід уже не мав значення: «Стосовно одного з найважливіших людських інтересів щодо власності – рід не виявляє ні найменших ознак буття; будь-яка сім'я розглядається як самостійна установа, поза зв'язком з іншими сім'ями того ж роду» [17, с. 45]. Слід відзначити, що доба Київської Русі характеризується недостатньою розвиненістю цивільно-правових відносин, оскільки відбувалося лише становлення феодальних відносин. Відповідно право власності окремих осіб значною мірою було обмежене. Торкнулося це обмеження і спадкових прав [21, с. 9].

Дослідник у зв'язку з цим відзначає, що, згідно з «Руською правдою» XII ст., за вбивство дружини платили половинну виру, тобто просто платили урок її чоловіку. Будинок відомого розбійника віддавали на пограбування разом із дружиною та дітьми, тобто діти відповідали за батька як його власність [4, с. 157].

Висновки. У 1901 р. доктор російської історії Д. О. Корсаков на сторінках «Російського біографічного словника» дав таку оцінку історичним працям М. І. Хлебнікова: «Хлебніков – типовий представник обдарованих самоуків, вирізняється у своїх працях усіма властивими їм достоїнствами й недоліками. Його вчено-літературні твори поза сумнівом доводять велику розумову обдарованість, але в той же час несуть на собі відбиток відсутності серйозної наукової школи. Розум Хлебнікова – переважно розум синтетичний, що широко охоплює питання, й узагальнювальний, але позбавлений своєчасної і строгої наукової підготовки, не має можливості належним чином орієнтуватися у фактах. Роботи його відрізняються широкими завданнями, великими планами, непотрібними відступами й не здійснюються ним на ділі; він мало доводить у своїх вчено-літературних працях, але висловлює дуже багато ділових думок, які можуть принести велику користь, будучи розроблені науково» [1, с. 346].

Слід відзначити, що з цією загальною оцінкою наукового доробку М. І. Хлебнікова важко не погодитися. Він підготував солідну за обсягом монографію, де розглянув великий пласт проблем історії держави та права Київської Русі. У багатьох

твердженнях він спирався на думку своїх попередників, але в деяких випадках, як тоді було прийнято фактично всіма вченими, полемізував із ними, намагався обґрунтувати свої думки. Його періодизація історії домонгольської Русі навряд чи може бути схвалена, але раціональні зерна в ній, як і у всій монографії, наявні. М. І. Хлебніков детально аналізує «Правду» Ярослава та Ярославичів, показує, як еволюціонувала юридична думка Київської Русі упродовж XI–XII ст., у чому був внесок синів Ярослава та його внука Володимира Мономаха в цю еволюцію.

Список використаних джерел

1. Корсаков Д. Хлебников Николай Иванович. *Русский биографический словарь*. Т. 21: *Фабер–Цявловский* / изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и К., 1901. С. 344.
2. Хлебников (Николай Иванович, 1840–1880). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. Т. 37: Хаким–Ходоров*. Санкт-Петербург: тип. АО Брокгауз–Ефрон, 1903. С. 424.
3. Романович-Славинский А. В. Хлебников Николай Иванович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884* / сост. под ред. В. С. Иконникова. Киев: тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1884. С. 682–688.
4. Хлебников Н. Общество и государство в домонгольский период русской истории. Санкт-Петербург: тип. А. М. Котомина, 1872. 572 с.
5. Греченко В. А. Історія та культура України: підручник. Харків: ХНУВС, 2017. 320 с.
6. Терещенко А. В. Быт русского народа: Ч. 1. Санкт-Петербург: тип. Министерства внутренних дел, 1848. 507 с.
7. Шевцов В. И. Родовая теория Г. Эверса. *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений*. Москва: Наука, 1973. С. 6–24.
8. Holovko O. M., Grechenko V. A. Die Rolle deutscher Wissenschaftler bei der Einführung der rechtsgeschichtlichen Schule von Derpt in Russland (erstes Drittel des XIX Jhds.) *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2016. № 04. S. 175–190.
9. Ключевский В. О. Избранные лекции «Курса русской истории» / сост. Н. А. Мининков. Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс», 2002. 672 с.
10. Костомаров Н. И. Начало единодержавия в России. *Собрание сочинений Н. И. Костомарова: в 8 кн., 21 т. Кн. 5. Т. 12: Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1903. С. 5–91.
11. Леонтович Ф. И. К истории права русских инородцев: древний монголо-калмыцкий или Ойратский устав разысканий. Одесса: тип. Г. Ульриха, 1879. 290 с.
12. Шаповал В. М. Самодержавство. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 9: Прил.–С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 432.*
13. Сокольский В. В. О договорах русских с греками (пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента кандидатом Сокольским). *Университетские известия*. 1870. № 1 (январь). 29 с.
14. Бандурка О. М., Греченко В. А. Дослідження В. В. Сокольським міжнародних договорів Київської Русі X ст. *Верховенство права*. 2017. № 4. С. 5–12.
15. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. 1. Москва: Русский язык, 1993. С. 106.
16. Котляр М. Ф. Бояри. *Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка, 2005. С. 362.*
17. Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное управление во времена князей Рюриковичей: исторические очерки. Москва: тип. А. И. Мамонтова, 1867. 426 с.
18. Чеглоков П. Н. Об органах судебной власти в России от основания государства до вступления на престол Алексея Михайловича. Казань: изд. книгопродавца И. Дубровина, 1855. 104 с.
19. Устрялов Ф. Н. Исследование Псковской судной грамоты 1467 года. Санкт-Петербург: тип. А. Фридрихсона, 1855. 192 с.
20. Энгельман И. Е. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте. Санкт-Петербург: тип. Э. Веймара, 1855. 182 с.
21. Бандурка О. М., Греченко В. А. Спадкове право Київської Русі в дослідженнях вітчизняних вчених-юристів XIX – початку XX ст. *Європейські перспективи*. 2018. № 2. С. 5–10.

Надійшла до редакції 01.03.2020

References

1. Korsakov D. Khlebnikov Nikolay Ivanovich. *Russkiy biograficheskiy slovar*. T. 21: *Faber–Tsyavlovskiy* / Izd. pod nablyudeniym predsedatelya Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva A. A. Polovtsova. Sankt-Peterburg: tip. V. Bezobrazova i K., 1901. S. 344.
2. Khlebnikov (Nikolay Ivanovich, 1840–1880). *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona: v 86 t. T. 37: Khakim–Khodorov*. Sankt-Peterburg: tip. AO Brokgauz–Yefron, 1903. S. 424.
3. Romanovich-Slavinskiy A. V. Khlebnikov Nikolay Ivanovich. *Biograficheskiy slovar*

professorov i prepodavateley Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira, 1834-1884 / sost. pod red. V. S. Ikonnikova. Kiyev: tip. Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira, 1884. S. 682-688.

4. Khlebnikov N. Obshchestvo i gosudarstvo v domongolskiy period russkoy istorii. Sankt-Peterburg: tip. A. M. Kotomina, 1872. 572 s.

5. Hrechenko V. A. Istoriia ta kultura Ukrainy: pidruchnyk. Kharkiv: KHNUVS, 2017. 320 s.

6. Tereshchenko A. V. Byt russkogo naroda: Ch. 1. Sankt-Peterburg: tip. Ministerstva vnutrennikh del, 1848. 507 s.

7. Shevtsov V. I. Rodovaya teoriya G. Eversa. *Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya slavyano-germanskikh otnosheniy*. Moskva: Nauka, 1973. S. 6-24.

8. Holovko O. M., Grechenko V. A. Die Rolle deutscher Wissenschaftler bei der Einführung der rechtsgeschichtlichen Schule von Derpt in Russland (erstes Drittel des XIX Jhds.) *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2016. № 04. S. 175-190.

9. Klyuchevskiy V. O. Izbrannyye lektsii «Kursa russkoy istorii» / sost. N. A. Mininkov. Rostov-na-Donu: izd-vo «Feniks», 2002. 672 s.

10. Kostomarov N. I. Nachalo yedinoderzhaviya v Rossii. *Sobraniye sochineniy N. I. Kostomarova: v 8 kn., 21 t. Kn. 5. T. 12. Istoricheskiye monografii i issledovaniya*. Sankt-Peterburg: tip. M. M. Stasyulevicha, 1903. S. 5-91.

11. Leontovich F. I. K istorii prava russkikh inorodtsev: drevniy mongolo-kalmytskiy ili Oyratskiy ustav vzyskaniy. Odessa: tip. G. Ulrikha, 1879. 290 c.

12. Shapoval V. M. Samoderzhavstvo. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. T. 9: Pryl.–S. Kyiv: Naukova dumka, 2012. S. 432.*

13. Sokolskiy V. V. O dogovorakh russkikh s grekami (probnaya lektsiya, chitannaya v Universitete Sv. Vladimira dlya polucheniya zvaniya privat-dotsenta kandidatom Sokolskim). *Universitetskiye izvestiya*. 1870. № 1 (yanvar). 29 s.

14. Bandurka O. M., Hrechenko V. A. Doslidzhennia V. V. Sokolskym mizhnarodnykh dohovoriv Kyivskoi Rusi X st. *Verkhovenstvo prava*. 2017. № 4. S. 5-12.

15. Chernykh P. Ya. Istoriko-etimologicheskii slovar sovremennogo russkogo yazyka. T. 1. Moskva: Russkiy yazyk, 1993. S. 106.

16. Kotliar M. F. Boiary. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 5 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. T. 1: A–V. Kyiv: Naukova dumka, 2005. S. 362.*

17. Sergeevich V. I. Veche i knyaz. Russkoye gosudarstvennoye upravleniye vo vremena knyazey Ryurikovichy: istoricheskiye ocherki. Moskva: tip. A. I. Mamontova, 1867. 426 s.

18. Cheglov P. N. Ob organakh sudebnoy vlasti v Rossii ot osnovaniya gosudarstva do vstupleniya na prestol Alekseya Mikhaylovicha. Kazan: izd. knigoprodavtsa I. Dubrovina, 1855. 104 s.

19. Ustryalov F. N. Issledovaniye Pskovskoy sudnoy gramoty 1467 goda. Sankt-Peterburg: tip. A. Fridrikhsona, 1855. 192 s.

20. Engelman I. Ye. Sistematicheskoye izlozheniye grazhdanskikh zakonov, soderzhashchikh v Pskovskoy sudnoy gramote. Sankt-Peterburg: tip. E. Veymara, 1855. 182 s.

21. Bandurka O. M., Hrechenko V. A. Spadkove pravo Kyivskoi Rusi v doslidzhenniakh vitchyznianskykh vchenykh-iurystiv XIX – pochatku XX st. *Yevropeiski perspektyvy*. 2018. № 2. S. 5-10.

SUMMARY

Holovko O. M., Hrechenko V. A. Professor M. I. Khlebnikov (1840-1880) as a historian of the Kyiv Rus State and Law. Professor of Kiev University Nikolai Ivanovich Khlebnikov was one of those who actively worked out the problems of the history of law of Kyiv Rus and contributed to the development of historical and legal science in the nineteenth century. In 1872 he published a monograph «Society and State in the Pre-Mongolian Period of Rus History», where he outlined their understanding of the genesis of the Ancient Rus state.

It is this monograph that has become the subject of our analysis, as no publications on the scientific achievements of M. I. Khlebnikov we did not find. The article analyzes the views of the law historian M. I. Khlebnikov on the main aspects of the history of the state and law of Kyiv Rus. It examines a large layer of scientific problems of this era, from the origin of the Slavs and their formation of their state and ending with the state of ancient statehood in the period of fragmentation. The professor has developed his periodization of the history of Ancient Rus, it is original, but in some aspects it coincides with the modern understanding of this aspect of history. In the monograph by M. I. Khlebnikov notes that the cultural and political form of the early period of Kyiv Rus is explained by the mutual influence of three elements: Slavic, Varangian-Russian and Greek. The most important of these, in his opinion, was the element Slavic, which absorbed the element Varangian and in its own way reworked the element Byzantine. M. I. Khlebnikov stated that the influence of the Normans on the old Ancient Rus legislation was, but more significantly, it was in the legal process. The article focuses on its analysis of the main provisions of the Rus'ka Pravda, on criminal and civil law, as well as the judiciary. In many of his statements, M. I. Khlebnikov relied on the views of his predecessors, but in some cases argued with them, tried to substantiate his thoughts. He was able to show how the legal thought of Kyiv Rus evolved during the XI-XII centuries. What was the contribution of Yaroslav's successors to this evolution.

Keywords: History of Law, M. I. Khlebnikov, Kyiv Rus, «Ruska pravda», Ancient Rus Law, legal proceedings, legal biography, historiography.